

Una Franja, dues fronteres i diverses identitats socials amagades

Josep Espluga

La frontera com a mecanisme cultural

El terme 'frontera' és una paraula d'ús comú que podem trobar en moltes converses quotidianes, així com a qualsevol dels mitjans de comunicació que conformen el soroll de fons de la nostra agitada vida contemporània. Seria difícil trobar algú que dubtés de la seua existència i, de fet, qualsevol persona en pot tenir una experiència directa només que es mogui una mica pel territori. Amb les fronteres és fàcil d'ensopegar-hi, acostumen a estar ben senyalitzades i algunes, fins i tot, tenen guardians que les vigilen i en seleccionen els transeünts. Però, malgrat aquesta presència ubíqua, cal advertir que la frontera és un concepte que no té una existència prèvia als individus. Probablement és una idea que xoca una mica amb el sentit comú, però, en un món on no hi visqués ningú, no en trobaríem ni cap ni una, de frontera. És quan els individus s'han d'organitzar col·lectivament que apareixen les fronteres. I en aquest cas el terme 'individus' es pot interpretar en un sentit tan ampli com es vulgui, fins abastar éssers vius de totes mides i aspectes.

Si mirem un mapa físic del món, les úniques línies nítides observables són les que separen les porcions d'aigua de les de la terra ferma, a més d'alguns accidents orogràfics com ara rius o certes serralades singulars. Això és tot el que, suposadament, deuen de veure els ocells migratoris que cada any viatgen milers de quilòmetres per a poder passar l'estiu a Europa i l'hivern a l'Àfrica. Potser els peculiars muricecs migrants que viatgen de nit ni tant

1. SLATER, Peter. J. B., *El comportamiento animal*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

sols això veuran (tot i que la paraula 'veure' deu de ser excessiva aplicada a un muricec). Dècades d'investigacions etològiques han permès recopilar una sèrie d'evidències ben curioses sobre el que fan els animals que poblen aquest planeta. Per exemple, s'ha pogut observar que una gran quantitat d'espècies presenten una irreprimible tendència a marcar el territori. Gossos, gats, llops, escarabats, lleons o primats de totes mides i colors, han desenvolupat nombroses estratègies per atribuir-se un territori i, a més a més, per a fer-ho saber als altres membres de l'espècie. Sembla que una de les estratègies més esteses és pixar-s'hi, tot i que alguns han desenvolupat mètodes més sofisticats. Per exemple, hi ha un peix que ha estat batejat com *Boleophthalmus*¹ que té la capacitat de passar estones a fora de l'aigua quan baixa la marea i que aprofita per a construir-hi murs de fang, tot configurant unes parcel·les que es perceben nítidament com si fos un mosaic sobre el territori. Quan la marea baixa els murs conserven una mica d'aigua i això els ajuda a respirar i contribueix al creixement de les plantes microscòpiques de les quals s'alimenten, i, al mateix temps, cada perímetre funciona com una àrea d'exhibició on els mascles saltironen per tal d'atraure les femelles. Tampoc és que totes aquestes bèsties hagin hagut d'esforçar-se gaire per a pensar com assenyalar el territori que creuen que els és propi, simplement disposen d'una programació genètica que els ho fa fer així. Com es deia abans de l'era del genoma, ho fan per pur instint. I pel que sembla les motivacions més habituals per a marcar el territori són garantir-se aliments i sexe.

Els humans també som una espècie animal (*homo sapiens sapiens*, qui ho diria) que habita en aquest planeta i, com a tothom sap, fem el que podem per a procurar-nos aliments i sexe. Però el nostre comportament no només està condicionat pel medi físic i per la dotació genètica, sinó, en molta més gran mesura, pel medi cultural que generem, un entorn codificat en sistemes simbòlics que requereix d'un llarg aprenentatge i que ens possibilita un ventall d'estratègies de comportament força variat. D'ací que, per exemple, els humans puguem establir-nos en gairebé tot tipus d'ecosistemes, des dels gels polars fins a les selves tropicals, passant pels deserts esteparis o les urbanitzacions de la costa. I una de les coses més sorprenents que ens permet el nostre entorn cultural és mitigar certs impulsos instintius, de tal manera que les nostres societats han inventat mil i una institucions adreçades a contenir i redreçar algunes parts de la nostra humil naturalesa animal, des dels impulsos sexuals fins a molts comportaments agressius, per tal de facilitar la convivència o de mantenir determinats ordres socials (no sempre necessàriament justos).

A primer cop d'ull, una de les coses que els humans tenen en comú amb molts altres animals del planeta és una irreprimible tendència a marcar el territori. Però no hauríem d'establir pas paral·lelismes automàtics perquè, en el nostre cas, això té més de cultural que de biològic, és més aviat un procés ritualitzat producte d'un llarg aprenentatge i reflex d'uns determinats tipus

d'organització social. Presumiblement, se'n té notícia almenys des dels inicis del neolític, quan els humans decideixen sembrar els camps i establir-se sobre el territori, fer-se sedentaris, incrementar la seua demografia de manera exponencial i fundar les primeres ciutats. No en va, el mapa més antic del qual es té notícia és el plànol urbà de Nippur, ciutat santa dels sumeris i dels babilonis situada a la riba de l'Eufrates, entre Bagdad i Bàssora.² És un plànol del 1500 aC dibuixat a escala sobre una tauleta d'argila i on s'hi distingeixen els murs de la ciutat, els cursos d'aigua i alguns dels edificis principals (temples, palaus, magatzems, etc.), és a dir, els llocs del poder i la delimitació de la seua àrea d'influència.

La frontera com a expressió del poder

Compte amb les analogies! Els humans, com molts altres animals d'aquest planeta, presenten aquesta tendència a marcar el territori, però podrien perfectament no fer-ho, ja que, com hem dit més amunt, si alguna cosa ens caracteritza és saber controlar molts dels nostres impulsos instintius. Si en aquest cas (aparentment) no ho fem és perquè no volem o perquè no podem, o molt probablement per ambdues coses: els uns no volen i els altres no poden (no podem). I arribats ací ja toquem les vores de la política, és a dir, de la distribució del poder. No és pas cap secret que les societats humanes es troben estratificades en grups que mantenen relacions de desigualtat, de subordinació i d'explotació, on uns disposen de més recursos, poder i prestigi que altres, i sempre en trobem alguns que marquen el territori d'acord amb el seu interès, és a dir, que hi basteixen fronteres. Es veu que ja passava a Nippur i encara continua passant arreu.

Si mirem un mapa polític del món el veurem farcit de ratlles que delimiten les àrees de colors que representen estats, regions, comarques o municipis. Les fronteres que apareixen als mapes són el resultat de llargs processos històrics, gairebé sempre conflictius, de guerres, lluites i disputes entre els grups que ostenten el poder. Per simplificar els anomenarem elits. Cada període històric té les seues elits, que basen el seu poder en diferents factors clau (que varien al llarg del temps: control del territori, indústria, fluxos financers, etc.), que organitzen el poder sobre el territori i ho reflecteixen en regles i normes que regulen allò que es pot fer i allò que no. Els mapes polítics actualment a la venda ens mostren, bàsicament, els estats-nació, un invent resultat de les revolucions burgeses del segle XIX i caracteritzat per l'extensió de la llei emanada pels parlaments a tot un territori.

Tota norma jurídica reclama un territori sobre el qual ser aplicada, i cal delimitar el punt espacial a partir del qual la norma deixa de ser aplicable. Els qui queden a fora ja són els "altres", i això té conseqüències a l'hora d'identificar-se, de veure's a un mateix com a membre d'un grup humà. La frontera, com a línia traçada en forma simbòlica o real, instaura un ordre que

2. BARBER, Peter (comp.), *El gran libro de los mapas*, Paidós, Barcelona, 2006.

no és únicament de naturalesa espacial, sinó un ordre molt més complex, ja que les fronteres geopolítiques conformen en bona part les fronteres psicològiques dels seus habitants. Creences, prejudicis, estereotips, tòpics, imatges, variants lingüístiques, prosperen al redós de les fronteres.

Des d'aquesta perspectiva, els mapes són un gran invent. Permeten situar-nos en un espai i en un temps determinats, veure'ns des de fora i fer-nos una idea de les dimensions del territori on vivim, i de fins on arriben els "nostres" (o els que ens volen fer veure que són els "nostres") i on comencen els "altres". En aquest sentit, gràcies als mapes podem entendre millor quin és el nostre lloc en aquest món, si som a dalt o si som a baix. I si quan mirem el mapa veiem que aquells que considerem com nosaltres apareixen separats per diverses línies frontereres, podem començar a pensar que formem part d'algun grup que no mana gaire, que el nostre grup es troba subordinat davant els interessos d'altres. De fet, el món en va ple de pobles que han quedat escindits per decisions polítiques sobre com marcar el territori, supeditats a l'hegemonia dels poderosos.

La frontera entre Catalunya i Aragó

Resulta evident que les fronteres varien al llarg del temps en funció dels canvis de les elits sobre el territori. Les actuals fronteres de Catalunya, per exemple, tenen molt a veure amb el resultat de guerres i conflictes violents, com el cas de la frontera nord amb França, o amb tripijocs d'herències familiars, com el cas de la frontera de ponent amb Aragó. Si agafem un llibre de mapes històrics i fullegem des del present cap al passat (és a dir, obrim el llibre pel final i girem pàgines en sentit invers fins al principi), observarem que la frontera entre Catalunya i Aragó es manté gairebé inalterada durant pàgines i pàgines, sempre la mateixa línia vertical en sentit nord-sud des dels Pirineus-Val d'Aran fins als Ports de Beseit. S'ha de retrocedir gairebé mil anys per a trobar diferències substancials en les fronteres que travessen aquest territori, bàsicament fins als segles IX-XI quan la frontera fou horitzontal, en sentit est-oest, i assenyalava la separació entre els regnes cristians i els musulmans. La frontera que actualment trobem entre Catalunya i Aragó es remunta al segle XIV, amb la separació explícita del regne medieval d'Aragó i del principat medieval de Catalunya (que s'havien ajuntat per dot matrimonial un parell de segles abans):

El tercer testament de Jaume I va plantejar la qüestió dels límits entre Aragó i Catalunya ja que s'atribuïen ambdós territoris a dos fills del rei. En un principi el riu Segre n'era el límit, però el 1244, a les Corts de Barcelona, (...) hom aconseguí que el mateix Jaume I definís Catalunya com compresa de "Salses al Cinca", amb l'evident oposició dels aragonesos. (...) L'any 1300, amb motiu de celebrar-se les Corts a Saragossa, el rei Jaume II declarà que la Ribagorça, Sobrarb i la Llitera eren d'Aragó [amb l'evident descontent dels catalans]. (...) La Llitera va ser partida a la clamor d'Almacelles fins a la seva confluència amb el Cinca en el seu curs més

baix. (...) El 1332, el rei Jaume II va voler pal·liar els resultats d'aquella decisió i va donar la Ribagorça —com a comtat independent— al seu fill l'infant Pere. (...) [No va ser fins l'any 1592 que el comtat de la Ribagorça va ser incorporat a l'Aragó per Felip II de Castella]. (...) El Matarranya, conquerit i repoblat principalment per catalans, va passar a dependre ben aviat —quasi en la seva totalitat— de l'ordre de Calatrava, instaurada a Alcanyís. (...) A les Corts de Cervera del 1359 s'establí definitivament el riu Algars com a línia divisòria entre l'Aragó i Catalunya, segons els dominis que mantenien les ordres de Calatrava i del Temple, els primers considerats com aragonesos i els segons com a catalans.³

Per tant, parlem d'una frontera que ja fa uns sis segles que dura. Ben mirat, hi deuen d'haver ben poques fronteres tan antigues com aquesta al llarg de tot Europa.

A Espanya la definitiva reordenació del territori d'acord amb les necessitats d'un estat modern data de la creació de les províncies (1833), quans'instaura un model basat en l'Estat francès, força centralitzat i amb una uniformitat general del territori, dividit en territoris administratius (províncies) d'igual o similar pes. La divisió territorial espanyola en *provincias* té els seus orígens en les reformes impulsades per la Constitució de Cadis (1812), i des de l'aparició de la proposta fins a la seua implementació passaren un parell de dècades caracteritzades per nombroses vicissituds polítiques. Durant tot aquell període les autoritats de la ciutat de Lleida van dur a terme una intensa campanya de reivindicació d'una demarcació pròpia, per tal d'aconseguir la capitalitat provincial. El març de 1821, en assabentar-se que el projecte governamental prescindia de Lleida, l'ajuntament de la ciutat va organitzar una recollida de firmes en suport de la seua candidatura que va tenir un notable èxit, ja que aconseguí l'aval de 139 municipis (certificats amb el segell de l'ajuntament i la signatura del batlle) d'una àmplia àrea, que anava des del Cinca a la Segarra i del Montsec a les Garrigues. En aquest afer cal destacar l'acció d'alguns municipis aragonesos, els quals, en una petició col·lectiva, deien:

Los pueblos de Aragón que abajo firman, con la más atenta veneración hacen presente: que la circunstancia de hallarse estos pueblos a la izquierda del río Cinca, y la de tener que ir de un continuo a Lérida para la venta de las producciones de sus campos, hace que tengan con los habitantes de dicha ciudad las más íntimas relaciones comerciales; y como de otra parte las continuas avenidas del expresado río les distrae y priva de pasar al otro lado cuando quieren y les conviene, es de aquí que cada día se aumenta más y más el comercio con aquella ciudad, [per això sol·liciten al Congrés] que en las divisiones por provincias de que está tratando, tenga a bien nombrar por cabeza de una de ellas Lérida, y adjudicar a la misma los pueblos que representan, por su proximidad con ella y por las demás circunstancias que dexan expresadas, sin que sirva ni pueda servir de obstáculo el que los pueblos suplicantes hayan pertenecido al antiguo Reyno de Aragón, tratándose como se trata del bien general de la Nación entera y del particular de sus ciudadanos.⁴

Aquest text era subscrit per representants d'Albelda, el Campell, Almudèfar, l'Almúnia, Binaced, Binèfar, Fonts, Ossó, Sant Esteve de Llitera,

3. MONCLÚS, Joaquim, *La Franja de Ponent avui*, El Llamp, Barcelona, 1983, pp. 45-46.

4. Arxiu del Congrés dels Diputats, llig. 78, exp. 74, 18-III-1821 (citat a BURGUEÑO, Jesús, *De la Vegueria a la Província*, Rafael Dalmau Ed., Barcelona, 1995, p. 111).

Saidí i Tamarit de Llitera (que aleshores incloïa el Torricó i el Gaió). En principi, sobta l'enorme sentit pràctic de la petició, ja que en un moment en què els límits territorials s'havien de redefinir, molts dels habitants d'aquestes contrades van triar allò que els anava millor per a la seua vida quotidiana, i per això van considerar lògic formar part de la demarcació de Lleida. Com se sap, tot plegat es va resoldre d'una altra manera, ja que per a la delimitació definitiva de les províncies va prevaler un altre criteri que, malgrat que ja havia estat desestimat prèviament, diverses pressions polítiques (les elits mai no descansen) van obligar a tornar-lo a prendre en consideració: s'havien de respectar les fronteres històriques dels antics regnes peninsulars, la qual cosa va impossibilitar l'adscripció de l'àrea aragonesa compresa entre el Cinca i la Clamor a la província de Lleida. En definitiva, malgrat les aspiracions populars, els interessos de les elits tradicionals més poderoses van ser prioritaris a l'hora d'establir l'organització territorial estatal espanyola, que en aquest cas vol dir aragonesa i catalana.

El descobriment de la Franja

Tot i que ja fa més de cent anys que filòlegs i geògrafs van començar a estudiar les diferents variants del català de l'Aragó i a delimitar els pobles on es parlen, no fou fins fa tres dècades que es va començar a fer referència a la Franja de Ponent. Tal com ja vam mostrar en un altre escrit,⁵ no fou fins 1977-1979 que algunes minories es van mobilitzar per tal d'originar un moviment reivindicatiu catalanista a l'Aragó i propiciaren, entre altres coses, el bateig del territori catalanòfon aragonès amb l'apel·latiu de "Franja de Ponent". Al voltant d'una dècada més tard, per contagi, des dels mitjans de comunicació aragonesos es va començar a anomenar "Franja Oriental" a la perifèria limítrof amb Catalunya. Tanmateix, resulta curiós constatar que, mentre que amb el terme Franja de Ponent s'incloïen estrictament els municipis catalanòfons, amb el de Franja Oriental es feia referència a una zona difusa i de límits indeterminats (i fins i tot variables en funció del tema a tractar) situada a llevant de la Comunitat Autònoma d'Aragó, sense tenir en compte cap criteri lingüístic.

Tot plegat, com és obvi, va contribuir a crear una certa confusió entre la població que hi residia, atrapada enmig d'un foc creuat de retrets, desqualificacions i aferrissades lluites identitàries (no s'ha d'oblidar que els procatalanistes eren una minoria que, tot i ser-ne originaris, no sempre vivien al territori). Per una banda, al caliu de l'intens revifar del nacionalisme català de base lingüística, se'ls atribuïa per defecte amb una generositat mai abans coneguda una identitat catalana o, com a mínim, catalanòfila. Per una altra banda, com a residents a l'Aragó, se'ls proporcionava una identitat social construïda al voltant d'una sèrie de tòpics, símbols i valors que, explícitament, evitaven tot tret de catalanitat. En aquest context, la població es veia obligada

5. ESPLUGA, Josep i MORET, Hèctor, "La Transició a la Llitera. El despertar sociocultural d'una comarca perifèrica", *El Contemporani*, 21-22, 2000, pp. 55-63; ESPLUGA, Josep, *Com embolicar la Franja amb una fulla de pi*, Iniciativa Cultural de la Franja, Calaceit, 2008, pp. 55-78.

a fer mans i mànigues per a gestionar de la manera menys problemàtica possible un ingovernable joc d'identitats excloents, conscient que participava d'elements dels dos mons aparentment enfrontats. Mentrestant, les elits locals es van alinear gairebé sense excepcions amb els poders aragonesos, que eren els que ostentaven el poder administratiu sobre el territori, cosa que va influir inevitablement en la desactivació de potencials reivindicacions socials de la llengua catalana i del que representava. En definitiva, la gent que viu entre la frontera politicoadministrativa i els límits occidentals de la llengua catalana a l'Aragó, es troba immersa en un joc pervers en el qual qualsevol reclamació de respecte per a les seues característiques catalanes comporta la penalització i desconfiança dels seus veïns aragonesos i, especialment, de les seues elits, amb la qual cosa l'actitud més generalitzada és dissimular i procurar passar desapercebuts.⁶

Si tornem enrere en el temps, fins a la configuració de les províncies espanyoles durant la segona dècada del segle XIX, observem que molts dels pobles aragonesos propers a Catalunya varen demanar ser inclosos a la província de Lleida, tot adduint raons de veïnatge, freqüència d'interaccions comercials, facilitat de comunicacions, etc. Però resulta curiós observar com entre els municipis signants de la petició, hi figuraven diversos pobles que no són (ni eren en aquell moment) catalanòfons (com ara Almudèfar, l'Almúnia, Binaced, Binèfar, Fonts, Ossó, etc.), la qual cosa ens pot dur a dubtar una mica del paper que tenia la llengua en aquell moment per a motivar adscripcions territorials o identitàries. És interessant aquesta observació perquè, si s'hagués accedit a les seues peticions, actualment ens trobaríem amb una sèrie de pobles castellanòfons (i amb parles aragoneses, com Fonts) situats a dins de Catalunya, amb la qual cosa ens trobaríem amb una població atrapada entre el límit politicoadministratiu i la frontera lingüística. Resta el dubte de quin tipus de problemàtiques experimentaria aquesta gent a l'hora de construir-se una identitat social. En qualsevol cas, malgrat les peticions, la frontera no va canviar de lloc i es va mantenir allà on es va fixar, amb breus excepcions, durant el segle XIV.

Conclusions

Els humans tenim una tendència a marcar el territori, però, a diferència de la resta d'animals del planeta, no ho fem tant per motius instintius sinó més aviat per motius socials i culturals, en funció de les relacions de poder *intra* i *intergrupals*. Les fronteres que actualment podem endevinar sobre la superfície terrestre corresponen bàsicament a zones d'influència dels estats i les seues divisions administratives. Des d'un punt de vista ideal, els estats podrien adoptar la forma territorial que millor s'adaptés als seus habitants, les fronteres es podrien dibuixar d'acord amb els interessos, els fluxos comercials, les relacions socials i les identitats col·lectives de les persones que hi resideixen.

6. Vegeu al respecte: ESPLUGA, Josep i CAPDEVILA, Arantxa, *Franja, frontera i llengua. Conflictes d'identitat als pobles d'Aragó que parlen català*, Pagès Editors, Lleida, 1995; ESPLUGA, Josep, *Planeta Franja. El trencaclosques del català a l'Aragó*, Pagès Editors, Lleida, 2005.

Però a poc que analitzem l'origen de qualsevol de les fronteres actuals ens adonarem que això no deixa de ser una ingenuïtat utòpica, i que no són els estats ni les seues divisions administratives les que s'adapten als ciutadans sinó que acostuma a ser a la inversa. Aquest procés es fa palès a la Franja, un territori políticament i administrativament aragonès i on hi viu gent de parla catalana, on la peculiar conformació d'identitats socials a banda i banda de la ratlla fronterera ha comportat un complex joc d'interaccions socials en les relacions dels seus habitants amb els seus veïns de tots dos costats. Unes interaccions ambigües, plenes de recels i malentesos, amb unes elits decantades vers la negació, ocultació o indiferència respecte el fet lingüístic català. Tot aquest procés ens ha portat a la situació actual (2008 dC), en què la Franja és l'únic territori de parla catalana on aquesta llengua no gaudeix de reconeixement oficial, on la gran majoria de la població catalanòfona que hi resideix no planteja gairebé cap reivindicació seriosa per la seua defensa, on els moviments socials en favor del català tenen un peu més a Catalunya que a l'Aragó, i on les perspectives de millora passen bàsicament pel grau de voluntat que hi vulguin posar els governants de la Diputación General de Aragón, normalment cap o ben escàs.

Viure entremig d'un feix de fronteres pot proporcionar una visió força àmplia i diversa de les realitats socials que allà es barregen, però, en el cas de la Franja, com que les construccions d'identitats col·lectives d'un costat i altre de la frontera són relativament excloents, sovint aquella condició transfronterera es tendeix a observar, des dels centres de poder de tots dos costats, com una anomalia que caldria redreçar. Potser quan la demografia de la Franja davalli definitivament la frontera lingüística acabarà per coincidir amb l'administrativa i tot quedarà, definitivament, redreçat. Net i polític, i en silenci, com els meravellosos museus de ciències naturals.

